

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Autumn 2025, No. 63

A Comparative Study of Shi'i and Sunni Approaches to the Interpretation of the Qur'anic Legal Verses on Qiṣās (Retaliation)

Seyyed Mohammad Baqer Bathaei¹ \ Hamedeh Rastaei² \ Naser Rafiei Mohammadi³

1. MA Student of Comparative Jurisprudence and Islamic Criminal Law, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. mohammad.bathaei.95@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Philosophy and Theology, Al-Taha Higher Education Institute, Tehran, Iran. h.rastaei@aletaha.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Shi'a Studies, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. n.rafei110@yahoo.com

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>The present study undertakes a comparative analysis of the similarities and differences in Shi'i and Sunni exegetical approaches to the Qur'anic legal verses concerning <i>qiṣās</i> (retaliation). Owing to their foundational role in the Islamic criminal justice system and their direct impact on human life and rights, the verses of <i>qiṣās</i> have consistently stood at the center of extensive exegetical debate among Islamic schools of thought. The findings of the research indicate that despite the consensus of both Shi'i and Sunni traditions on the Qur'anic principle of <i>qiṣās</i>, divergent epistemological foundations and hermeneutical principles have led to markedly different interpretive outcomes and how to exercise it. Shi'i exegetes, relying on the Qur'an, the Sunnah of the Infallible ones ('a), and reason ('aql), advance distinctive positions on issues such as <i>equality in retaliation</i>, including the permissibility of retaliating against a male offender for the murder of a female victim subject to the payment of the blood-money differential, as well as the question of abrogation (<i>naskh</i>) in certain legal rulings. In contrast, Sunni exegetes-drawing upon the Qur'an, the Prophetic Sunnah, the opinions of the Companions, and juristic tools such as analogical reasoning (<i>qiyās</i>) and considerations of public interest (<i>maṣāliḥ mursala</i>)-have articulated diverse viewpoints on matters including the scope of <i>qiṣās</i> between free persons and slaves, as well as the legal status of quasi-intentional homicide (with the exception of the Mālikī school). The study concludes that differences in interpretive sources and interpretive methodologies constitute the primary factors underlying divergent understandings of the scope of <i>qiṣās</i>, its conditions of implementation, and the balance between retributive justice and divine mercy. These disagreements are not merely jurisprudential in nature but rather reflect deeper intellectual and epistemological frameworks distinctive to each school.</p>
<p>Date of received: 2025/03/04</p> <p>Date of modified: 2025/09/08</p> <p>Date of accepted: 2025/10/12</p>	
<p>Keywords</p>	<p>Comparative exegesis; Legal Qur'anic verses; Verses of <i>qiṣās</i>; Qur'anic principle of retaliation; Equality in retaliation.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Bathaei, Seyyed Mohammad Baqer, Hamedeh Rastaei & Naser Rafiei Mohammadi (2025). A Comparative Study of Shi'i and Sunni Approaches to the Interpretation of the Qur'anic Legal Verses on Qiṣās (Retaliation). <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 16 (3). 47-72. DOI: 10.22034/16.63.2</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/16.63.2</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

The concept of *qiṣāṣ* represents one of the central pillars of the Islamic criminal justice system and is explicated primarily in verses 178 and 179 of Sūrat al-Baqara, which reflect the Qur'ānic vision of justice, life, and forgiveness. Despite the fundamental importance of this doctrine, the interpretation of the verses on *qiṣāṣ* has been a subject of disagreement between Shi'i and Sunni exegetes due to differences in epistemological foundations and interpretive methodologies.

The principal aim of the present study is to provide a comparative elucidation of the areas of convergence and divergence between the two Sects in their interpretation of the legal verses on *qiṣāṣ*, while also analyzing the epistemic roots of these differences. The scope of the research encompasses a critical examination of prominent Shi'i exegetical works, such as *al-Mizān* and *al-Tibyān*, alongside major Sunni commentaries including *al-Tafsīr al-Kabīr* and *al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*.

Rather than merely cataloging exegetical opinions, the study seeks to conduct a systematic analysis of foundational principles—such as the role of reason, the authority of the Sunnah, and the function of analogy—in shaping divergent interpretations of key concepts like equality in *qiṣāṣ* and the notion of forgiveness. The central hypothesis maintains that jurisprudential disagreements are deeply rooted in underlying hermeneutical and epistemological differences. Previous studies relevant to this discussion include the works of Omidifar (2015), Malekian (2010), and Nouri (2015).

Methodology

This study adopts a descriptive–analytical and comparative methodology. In the first stage, through a descriptive approach, the views of prominent Shi'i and Sunni exegetes concerning verses 178 and 179 of Sūrat al-Baqara are collected and systematically explained. In the subsequent comparative-analytical stage, these perspectives are evaluated in light of their respective interpretive foundations, including the authority of reason, the status of the Sunnah, the role of analogy (*qiyās*), and the principle of interpreting the Qur'ān by the Qur'ān (*tafsīr al-Qur'ān bi al-Qur'ān*) and deduction methods.

Research data are gathered through library-based methods, drawing upon classical and contemporary exegetical sources, jurisprudential works, and scholarly articles. Data analysis is conducted thematically and conceptually, namely the focal themes such as “life through retaliation,” “equality between offender and victim,” and “the role of forgiveness and blood money” each of which has been examined and compared as units of analytical choice and from the views of commentators. The ultimate objective of the methodological framework is to uncover the relationship between exegetes' epistemological foundations and their interpretive conclusions.

Discussion

The article entitled “*A Comparative Study of Shi'i and Sunni Approaches to the Interpretation of the Legal Verses on Qiṣāṣ*” undertakes a comparative examination of the foundations, sources, and hermeneutical methodologies employed by the two schools in interpreting Qur'ānic verses pertaining to retaliation, particularly verses 178 and 179 of Sūrat al-Baqara and verse 45 of Sūrat al-Mā'ida. The purpose of the study is to elucidate the roots of interpretive convergence and divergence in light of differing

epistemological and hermeneutical frameworks.

Shi'i Exegetical Approach

An examination of Shi'i commentaries—especially al-Ṭūsī's *al-Tibyān*, al-Ṭabarsī's *Majma' al-Bayān*, and al-Ṭabātabā'ī's *al-Mīzān*—highlights reliance on the Sunnah of the Infallible Imams ('a), rational reflection, and the principle of Qur'an-by-Qur'an interpretation as the core foundations of Shi'i exegesis. Shi'i exegetes tend to reject a rigid doctrine of abrogation in the verses of *qiṣāṣ*, favoring harmonization among the texts instead, and regarding them as indicative of legislative progression.

In discussions of equivalence and proportionality in retaliation, Shi'i scholars emphasize justice as an antidote to pre-Islamic discriminatory practices, while also considering conditions such as faith, freedom, and gender. With respect to forgiveness and blood money (*diyya*), the primacy of divine mercy, legal mitigation, and the discretionary authority of the victim's heirs are underscored. The verse “And for you in retaliation there is life” (Q. 2:179) is interpreted within a framework emphasizing deterrence, preservation of social order, and a balance between justice and compassion.

Sunni Exegetical Approach

Sunni exegetes, as reflected in works such as Fakhr al-Dīn al-Rāzī's *al-Tafsīr al-Kabīr* and al-Qurṭubī's *al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*, place primary emphasis on the Prophetic Sunnah, the views of the Companions, and juristic tools such as *qiyās*, *istiḥsān*, and *maṣāliḥ mursala*. The majority of Sunni jurists, adopting a more literalist reading of the verses, restrict retaliation to equivalence in status (free for free, woman for woman), whereas the Ḥanafīs -guided by a more rationalistic and interest-oriented approach- stress the universality of Qur'ānic justice.

Conclusion

The comparative section reveals a clear hermeneutical divergence between the two approaches: Shi'i exegesis, grounded in a text-centered, rational, and Infallible-centered epistemology, tends toward systematic and intra-textual interpretation. Sunni exegesis, by contrast, often adopts a transmitted and analogical approach, interpreting the text in the light of historical experience and prevailing social norms.

The study concludes that divergences in hermeneutical foundations directly result in differing interpretations of criminal justice, the scope of *qiṣāṣ*, and the relationship between justice and mercy in the Qur'ān.

References

- *The Holy Qur'ān*.
- al-Ḥurr al-Āmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (2013). *Tafsīl Wasā'il al-Shī'a ilā Taḥṣīl Masā'il al-Sharī'a (the Details of Means of Shi'ah to Gain the Issues of the Religion)*. Tehran: Islāmiyya. [In Arabic]
- al-Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (1986). *al-Kāfī (the Sufficient)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. [In Arabic]
- al-Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1717). *Bihār al-Anwār al-Jāmi'a li-Durar Akhbār al-A'imma al-Aṭhār ('a) (the Seas of the Lights Containing the Pearls of the Narrations of Purest Imams "a")*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- al-Muzaffar, Muḥammad Riḍā. (2002). *Uṣūl al-Fiqh (the Principles of Jurisprudence)*. Qom: Daftar-i Tabliḡhāt-i Islāmī. [In Arabic]

- al-Najafī al-Jawāhirī, Muḥammad Ḥasan. (1983). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā' al-Islām (the Jewelry of the Word in the Explanation of Sharae' al-Eslam)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- al-Qummī, 'Alī ibn Ibrāhīm. (1983). *Tafsīr al-Qummī (the Qummi Commentary)*. Qom: Dār al-Kitāb. [In Arabic]
- al-Qurtubī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1943). *al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān (the Comprehensive for the Laws of Quran)*. Tehran: Nāṣir Khusro. [In Arabic]
- al-Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad ibn 'Umar. (1999). *Mafātīḥ al-Ghayb (the Keys of Unseen)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- al-Ṭabarsī, Faḍl ibn al-Ḥasan. (1987). *Majma' al-Bayān fī 'Ulūm al-Qur'ān (the Collection of the Expression in the Sciences of Quran)*. Beirut: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic]
- al-Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1999). *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (the Criterion in the Commentary of Quran)*. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- al-Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1999). *Tarjome Tafsire al-Mizan (The Persian Translation of al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān)*. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- al-Ṭā'ī, Najāḥ. (2018). *Tafsīr Ahl al-Bayt ('a) (the Exegesis of Ahl al-Bayt "a")*. Qom: Dār al-Hudā li-Iḥyā' al-Turāth. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1996). *al-Khilāf (the Disagreement)*. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1999). *al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmiyya (the Detailed Book in the Jurisprudence of al-Imamiah "Twelvers")*. Tehran: al-Maktaba al-Murtaḍawiyya. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (2001). *al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān (the Explanation in the Exegesis of Quran)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Ibn Abī Jumhūr, Muḥammad ibn Zayn al-Dīn. (1982). *'Awālī al-La'ālī al-'Azīziyya fī al-Aḥādīth al-Dīniyya (the Elevated Precious Pearls in the Religious Traditions)*. Qom: Mu'assasat Sayyid al-Shuhadā'. [In Arabic]
- Ibn Jezzi al-Kalbī al-Gharnāṭī, Abū al-Qāsim. (2006). *al-Qawānīn al-Fiqhiyya (the Jurisprudential Rules)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Shahr Āshūb al-Māzandarānī, Muḥammad ibn 'Alī. (1948). *Mutashābih al-Qur'ān wa Mukhtalīfuh (the Analogous of Quran and its Differences)*. Qom: Bīdār. [In Arabic]
- Makārem Shirāzī, Nāṣir, et al. (1979). *Tafsīr Nemūneh (Exemplary Commentary)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. [In Arabic]
- Mālik ibn Anas. (1994). *al-Mudawwana al-Kubrā (the Greatest Compiled)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Sāyis, Muḥammad 'Alī. (1998). *Tafsīr Āyāt al-Aḥkām (the Exegesis of the Verses of Laws)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

مقارنة منهج الشيعة وأهل السنة في تفسير آيات الأحكام المتعلقة بالقصاص

سيد محمد باقر بطحائي^١ / حامدة راستائي^٢ / ناصر رفاعي محمدي^٣

١. طالب ماجستير في الفقه المقارن والقانون الجنائي الإسلامي، جامعة الأديان والمذاهب، قم، إيران.

mohammad.bathaei.95@gmail.com

٢. أستاذة مساعدة، قسم الفلسفة واللاهوت، مؤسسة آل طه للتعليم العالي، طهران، إيران.

h.rastaei@aletaha.ac.ir

٣. أستاذ مشارك، قسم دراسات الشيعة، جامعة المصطفى عليه السلام العالمية، قم، إيران.

n.rafei110yahoo.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يهدف هذا البحث إلى دراسة تحليلية مقارنة، مع تتبع الجذور الفكرية للاختلاف والاشتراك في المناهج التفسيرية لدى الشيعة وأهل السنة تجاه آيات الأحكام المرتبطة بالقصاص في القرآن الكريم. ونظرًا للدور المحوري الذي تؤديه آيات القصاص في النظام الجنائي الإسلامي، ولتأثيرها المباشر في حقوق الأفراد وحياتهم، فقد شكّلت هذه الآيات محورًا دائمًا للجدل والتأمل التفسيري بين المذاهب الإسلامية. وتُظهر نتائج البحث أنه على الرغم من اتفاق المذهبين على الأصل القرآني لمبدأ القصاص، فإن كيفية تفسيره وتطبيقه تأثرت بالمباني المعرفية والأسس الهرمنوطيقية المختلفة لكل منهما، ما أفضى إلى نتائج متباينة. ففسرو الشيعة، وبالاعتماد على القرآن وسنة المعصومين <small>عليهم السلام</small> والعقل، يطرحون آراء خاصة في قضايا من قبيل «التكافؤ في القصاص»، كقصاص الرجل بالمرأة مع دفع فاضل الدية، وكذلك في مسألة نسخ بعض الأحكام. في المقابل، يعتمد مفسرو أهل السنة على القرآن والسنة النبوية وأقوال الصحابة، مع توظيف أدوات أصولية كالقياس والمصالح المرسلة، ويقدمون رؤى متعددة في موضوعات مثل نطاق القصاص بين الحر والعبد، والاعتراف بالقتل شبه العمد (باستثناء المالكية). ويخلص البحث إلى أن التفاوت في مصادر الاستنباط ومناهج التفسير هو العامل الرئيس في الاختلاف حول نطاق القصاص وشروط تطبيقه، وتحقيق التوازن بين العدالة الجنائية والرحمة الإلهية. وهذه الاختلافات لا تقتصر على الجانب الفقهي فحسب، بل تعكس أفكارًا فكرية أعمق لدى كل من المذهبين.
تاريخ الإستلام:	١٤٤٦/٠٩/٠٢
تاريخ المراجعة:	١٤٤٧/٠٣/١٥
تاريخ القبول:	١٤٤٧/٠٤/١٩
الألفاظ المفتاحية	التفسير المقارن، آيات الأحكام، آيات القصاص، الأصل القرآني للقصاص، التكافؤ في القصاص.
الاقتباس:	بطحائي، سيد محمد باقر، حامدة راستائي و ناصر رفاعي محمدي (١٤٤٦). مقارنة منهج الشيعة وأهل السنة في تفسير آيات الأحكام المتعلقة بالقصاص. مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (٣). ٧٢ - ٤٧. DOI: 10.22034/16.63.2
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/16.63.2
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، پاییز ۱۴۰۴، شماره ۶۳

مقایسه رویکرد شیعه و اهل سنت در تفسیر آیات الاحکام قصاص

سید محمد باقر بطحایی^۱ / حامده راستایی^۲ / ناصر رفیعی محمدی^۳

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد فقه مقارن و حقوق جزای اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

mohammad.bathaei.95@gmail.com

۲. استادیار گروه فلسفه و الهیات، مؤسسه آموزش عالی آل طه، تهران، ایران.

h.rastaei@aletaha.ac.ir

۳. دانشیار گروه شیعه شناسی، جامعه المصطفیٰ العالمیه، قم، ایران.

n.rafei11@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۷۲ - ۴۷)	پژوهش حاضر به تحلیل تطبیقی و ریشه‌یابی اختلافات و اشتراکات در رویکردهای تفسیری شیعه و اهل سنت نسبت به آیات الاحکام قصاص در قرآن کریم می‌پردازد. آیات قصاص به دلیل نقش بنیادین در نظام کیفری اسلام و تأثیر مستقیم بر حقوق و حیات افراد، همواره کانون بحث‌ها و تحلیل‌های تفسیری گسترده میان مذاهب اسلامی بوده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که با وجود اتفاق نظر هر دو مذهب بر اصل قرآنی قصاص، نحوه تفسیر و اجرای آن تحت تأثیر مبانی معرفت‌شناختی و اصول هرمنوتیکی متمایز، به نتایج متفاوتی انجامیده است. مفسران شیعه، با تکیه بر قرآن، سنت معصومان <small>علیهم‌السلام</small> و عقل، در مسائلی همچون «تساوی در قصاص» از جمله قصاص مرد در برابر زن با پرداخت تفاضل دیه و نیز مسئله نسخ برخی احکام، دیدگاه‌های ویژه‌ای را مطرح می‌کنند. در مقابل، مفسران اهل سنت با استناد به قرآن، سنت نبوی، اقوال صحابه و بهره‌گیری از ابزارهایی چون قیاس و مصالح مرسله، در موضوعاتی نظیر گستره قصاص آزاد و برده، و نیز اعتبار قتل شبه عمد (به جز نزد مالکیه)، رویکردهای متنوعی ارائه کرده‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که تفاوت در منابع استنباط و روش‌های تفسیری، عامل اصلی واگرایی در فهم قلمرو قصاص، شرایط اجرا و تعادل میان عدالت کیفری و رحمت الهی است. این اختلافات تنها به سطح تفاوت‌های فقهی محدود نبوده، بلکه بازتابی از نظام‌های فکری عمیق‌تر در هر یک از این دو مذهب است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳	تفسیر تطبیقی، آیات الاحکام، آیات قصاص، اصل قرآنی قصاص، تساوی در قصاص.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷	بطحایی، سید محمد باقر، حامده راستایی و ناصر رفیعی محمدی (۱۴۰۴). مقایسه رویکرد شیعه و اهل سنت در تفسیر آیات الاحکام قصاص. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۶ (۳). ۷۲ - ۴۷. DOI: 10.22034/16.63.2
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰	https://doi.org/10.22034/16.63.2
واژگان کلیدی	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.
استناد	
کد DOI	
ناشر	

مقدمه

بحث قصاص، به عنوان یکی از ارکان نظام حقوق جزای اسلامی، در آیات متعددی از قرآن کریم، به ویژه آیات ۱۷۸ و ۱۷۹ سوره بقره، تبیین شده است. این آیات افزون بر تعیین مجازات جرائم، در بازتاب دیدگاه اسلام نسبت به مفاهیمی چون: عدالت، حیات، عفو و نظم اجتماعی بسیار حائز اهمیت است. با این حال، فهم و تفسیر این آیات، به ویژه در جزئیات مربوط به شرایط اجرا، گستره شمول و فلسفه تشریح، همواره مورد اختلاف نظرهای قابل توجهی میان مفسران مذاهب اسلامی، به خصوص شیعه و اهل سنت بوده است. این اختلاف ها صرفاً به حوزه استنباطات فقهی محدود نشده؛ بلکه ریشه در مبانی، منابع و روش های تفسیری متمایز هر یک از این دو جریان فکری بزرگ اسلامی دارد.

در دوران معاصر، با طرح پرسش های نوین در حوزه حقوق بشر و فلسفه مجازات، بازخوانی و تحلیل تطبیقی دیدگاه های تفسیری کلاسیک و معاصر در باب قصاص ضرورت بیشتری یافته است. درک عمیق از اینکه چگونه مفسران مختلف با اتکاء به اصول و مبانی خود به فهم های متفاوتی از یک متن واحد دست یافته اند، نه تنها به غنای مباحث فقهی - حقوقی کمک می کند؛ بلکه می تواند زمینه ساز گفتگو و تفاهم بیشتر میان پیروان مذاهب گردد. با وجود پژوهش های متعدد در باب قصاص از منظر فقهی یا تفسیری درون مذهبی، تحلیلی جامع و تطبیقی که به ریشه یابی دلایل اختلاف و اشتراک در رویکردهای تفسیری شیعه و سنی نسبت به آیات الاحکام قصاص با تمرکز بر مبانی و روش های تفسیری بپردازد، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

این مقاله در صدد است تا این خلأ پژوهشی را تا حدی مرتفع سازد. لازم به ذکر است هدف اصلی این نوشتار، صرفاً گزارش اقوال مفسران نیست؛ بلکه تحلیل تطبیقی و مقایسه ای نظام مند نسبت به رویکردهای تفسیری فریقین در قبال آیات کلیدی قصاص است. در این راستا، پژوهش حاضر می کوشد به پرسش های اساسی زیر پاسخ دهد:

- مهم ترین وجوه اشتراک و افتراق تفسیری شیعه و اهل سنت در آیات الاحکام قصاص کدامند؟
 - چه مبانی (مانند: حجیت عقل، نقش سنت معصومان علیهم السلام / صحابه، جایگاه قیاس و استحسان) و روش های تفسیری (مانند: تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر روایی، توجه به اسباب نزول و سیاق) در شکل گیری این دیدگاه های متفاوت مؤثر بوده است؟

- چگونه تفاوت در این مبانی و روش ها، منجر به برداشت های مختلف از مفاهیمی چون: تساوی در قصاص، نسخ و نقش عفو و دیه شده است؟

برای نیل به این اهداف، پس از بررسی مختصر پیشینه تحقیق، ابتدا به معرفی و تحلیل رویکرد مفسران شاخص شیعه (با محوریت تفاسیری چون: *التبیان، المیزان* و ...) و سپس به بررسی دیدگاه مفسران برجسته اهل سنت (از جمله تفاسیر: *مفاتیح الغیب، الجامع لاحکام القرآن*، و ...) در مهم‌ترین مسائل تفسیری آیات قصاص پرداخته خواهد شد. سپس با رویکردی موضوع‌محور، این دیدگاه‌ها در مباحثی چون مفهوم حیات در قصاص، شرایط برابری قاتل و مقتول، و امکان و گستره عفو و دیه مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در هر بخش تلاش می‌شود تا ریشه‌های تفسیری اختلافات و اشتراکات تبیین گردد. انتظار می‌رود این پژوهش، علاوه بر ارائه تصویری دقیق‌تر از منظومه تفسیری فریقین در باب قصاص، نوآوری خود را در تحلیل ارتباط نظام‌مند میان مبانی معرفت‌شناختی و هرمنوتیکی مفسران با نتایج تفسیری آنها بیان کند و نشان دهد که اختلافات ظاهری فقهی، اغلب ریشه در لایه‌های عمیق‌تر تفسیری و اصولی دارد.

پیشینه

مطالعات و آثاری مرتبط با موضوع این تحقیق انجام شده است؛ از جمله امیدی فرد (۱۳۹۴) به بررسی حکم قصاص به‌عنوان امری ضروری برای حیات جامعه پرداخته و یک نحوه ملازمه بین قصاص و حیات برقرار کرده است. ملکیان (۱۳۸۹) تلاش کرده است با تکیه بر شواهد قرآنی و تحلیل کلمه قصاص و کلمات مرتبط با آن به درک متفاوتی از آیات قصاص دست یابد. احسانی (۱۳۹۹) به عدم قصاص پدر و اجداد پدری نسبت به اولاد و احفاد و اتفاق نظر فقهای فریقین در این خصوص اشاره کرده است. کریمی‌نیا، حکیمی و انصاری مقدم (۱۳۹۹) به بررسی تشریح مجازات قصاص در نظام حقوقی قرآن به‌عنوان یک نظام کیفری عادلانه پرداخته‌اند. نوری (۱۳۹۴) بر این باور است که آیات شریفه صرفاً بر حیات‌بخش بودن قصاص و تقابل به‌مثل نسبت به تکامل و زیاده‌روی در انتقام دلالت دارد.

الف) رویکرد مفسران شیعه در تفسیر آیات الاحکام قصاص

این بخش، به بررسی و تحلیل دیدگاه‌های مفسران برجسته شیعه در خصوص مسائل کلیدی مطرح شده در آیات قصاص (عمدتاً بقره / ۱۷۹ - ۱۷۸ و مائده / ۴۵) با تمرکز بر مبانی و روش‌های تفسیری که منجر به شکل‌گیری این دیدگاه‌ها شده است، خواهد پرداخت.

۱. مسئله نسخ در آیات قصاص: رابطه آیه ۱۷۸ بقره با آیه ۴۵ مائده

یکی از مباحث تفسیری مهم در آیات قصاص، رابطه میان آیه «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرِّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَىٰ...»^۱ و آیه «وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ...»^۲ است. آیا آیه سوره بقره، ناسخ اطلاق یا عموم آیه سوره مائده است؟

یک. دیدگاه مبتنی بر نسخ (مانند تفسیر قمی)

علی بن ابراهیم قمی در تفسیر خود، با استناد به روایتی از امام علی علیه السلام، آیه ۱۷۸ سوره بقره را ناسخ آیه ۴۵ سوره مائده معرفی می‌کند. مبنای اصلی این دیدگاه، تفسیر روایی و پذیرش حجیت قول امام علیه السلام در تبیین ناسخ و منسوخ است. او در تفسیر آیه ۱۷۸ سوره بقره با تعبیر «فهی ناسخة لقوله النفس بالنفس» و با استناد به روایتی از امام علی علیه السلام،^۳ این آیه را ناسخ آیه ۴۵ سوره مائده^۴ معرفی می‌کند. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «خداوند تبارک و تعالی رسولش را با عطوفت و مهربانی برانگیخت و از باب رحمت و رأفتش بود که در ابتدای رسالت خود روش و عادتی که مردم به آن خو گرفته بودند را عوض نکرد؛ بلکه اجازه داد اسلام در قلب‌هایشان مستحکم گردد و دین در سینه‌هایشان نفوذ کند تا کم‌کم دین در سینه‌هایشان جا بگیرد. یک نمونه از این موارد پذیرفتن اولیه حکم قصاص بود که مردم مطابق آنچه در تورات بود عمل می‌کردند و به آن خو گرفته بودند و این‌گونه بود که خداوند می‌فرماید: «وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ» و برای مذکر و مؤنث یا آزاده و برده بودن، حکمی جداگانه برای قصاص وجود دارد. پس خدای متعال آنچه را که در تورات است، با این سخن نسخ کرد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرِّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ».^۵ بر این اساس روایت مذکور، تغییر تدریجی احکام از سوی شارع و حکمت آن در تسهیل

۱. بقره / ۱۷۸.

۲. مائده / ۴۵.

۳. امیرالمؤمنین علیه السلام - إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى بَعَثَ رَسُولَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالرَّأْفَةِ وَالرَّحْمَةِ فَكَانَ مِنْ رَأْفَتِهِ وَرَحْمَتِهِ أَنَّهُ لَمْ يَنْقُلْ قَوْمَهُ فِي أَوَّلِ نُبُوَّتِهِ عَنْ عَادَتِهِمْ حَتَّى اسْتَحْكَمَ الْإِسْلَامُ فِي قُلُوبِهِمْ وَحَلَّتِ الشَّرِيعَةُ فِي صُدُورِهِمْ وَمِنْ ذَلِكَ مَا كَانَ مُتَّبَعًا فِي التَّوْرَةِ مِنَ الْفَرَائِضِ فِي الْقِصَاصِ وَهُوَ قَوْلُهُ وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ إِلَى آخِرِ آيَةٍ فَكَانَ الذَّكْرُ وَالْأُنْثَى وَالْحُرُّ وَالْعَبْدُ شَرًّا سَوَاءً فَسَخَّ اللَّهُ تَعَالَى مَا فِي التَّوْرَةِ بِقَوْلِهِ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرِّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَسَخَّتْ هَذِهِ آيَةٌ وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ.

۴. وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى وَالْأُذُنُ بِالْأُذُنِ وَالسِّنُّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحُ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ.

۵. الطائى، تفسیر اهل بیت علیهم السلام، ج ۱، ص ۸۲۴؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۹۰، ص ۸؛ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۹، ص ۸۶.

پذیرش اسلام توسط مردم را بیان می‌کند. به نظر می‌رسد قمی به ظاهر آیه و دلالت اولیه اش کمتر توجه کرده و بر تبیین روایی بیشتر تکیه دارد. این رویکرد، حاکی از آن است که جنبه تفسیری این دیدگاه، تأکید بر نقش روایات در تخصیص یا تقیید عمومات قرآنی یا حتی بیان نسخ است.^۱

دو. دیدگاه مبتنی بر عدم نسخ و امکان جمع (مانند «تفسیر التبیان و المیزان»)

شیخ طوسی در *التبیان*، با توجه به دلالت الفاظ و امکان جمع میان آیات، نسخ آیه سوره مائده را توسط آیه سوره بقره نمی‌پذیرد و معتقد است این آیه بیانگر یک اصل کلی (النفس بالنفس) است و آیه بقره به تبیین مصادیق و شرایط اجرای آن در جامعه اسلامی (با توجه به تفکیک حرّ، عبد و انثی که در آن زمان مطرح بوده) می‌پردازد و می‌تواند مخصص یا مقید آن عموم باشد نه ناسخ آن.^۲

علامه طباطبایی در *المیزان* نیز با روش تفسیر قرآن به قرآن و تحلیل سیاق، آیه ۱۷۸ بقره را نه ناسخ، بلکه مفسّر و بیانگر چگونگی اجرای حکم کلی آیه سوره مائده می‌داند. ایشان به تحول تاریخی و تدریجی تشریح احکام و حکمت آن نیز اشاره می‌کند؛ اما آن را لزوماً به معنای نسخ نمی‌گیرد.^۳

بر این اساس شیخ طوسی بر اصول فقهی و امکان جمع دلالتی تأکید دارد و علامه طباطبایی افزون بر آن، بر پیوستگی آیات و تفسیر قرآن به قرآن و توجه به سیر تاریخی و اجتماعی تشریح نیز تأکید می‌کند. دیدگاه علامه، نشان‌دهنده رویکرد عقلانی‌تر و نظام‌مندتر در فهم ارتباط آیات است. بنابراین اختلاف نظر میان مفسران شیعه در این مسئله، بیش از آنکه صرفاً اختلاف در حکم فقهی باشد، ناشی از تفاوت در مبانی هرمنوتیکی آنهاست: میزان اتکا به روایات - که دلالت بر نسخ دارند - در مقابل اصالت عدم نسخ و تلاش برای جمع دلالتی میان آیات و همچنین رویکرد تفسیر قرآن به قرآن.

۲. مفهوم و حدود «مماثله» و «تساوی» در قصاص

آیه ۱۷۸ سوره بقره به مماثله در قصاص اشاره دارد. مفسران شیعه در تبیین حدود این مماثله و شرایط آن دیدگاه‌هایی ارائه داده‌اند:

یک. تفسیر التبیان (شیخ طوسی):

مماثله در فقه و حقوق به معنای مراعات شروطی است مثل حر بودن در مقابل حر، عبد بودن در

۱. قمی، تفسیر قمی، ج ۱، ص ۶۵.

۲. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۰۲.

۳. طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۶۶۱.

برابر عبد و مؤنث بودن در مقابل مؤنث بودن؛ در زمان جاهلیت برخی از اعراب از قانون تماثل تجاوز کرده و زمانی که زن یا عبدی از قبیله آنها کشته می‌شد، فقط به قصاص مرد و فرد آزاد راضی می‌شدند.^۱ شیخ طوسی معتقد است که اجرای اصل عدالت در مقام مقابله به مثل، سبب نمی‌شود که رفتار حلال و جایز، صورت حرام پیدا کند.^۲ ایشان با تأکید بر اصولی چون: حریت، عبودیت و جنسیت (زن در برابر زن)، این شروط را پاسخی به رویه‌های ظالمانه عصر جاهلیت می‌داند. بنابراین شیخ طوسی به لحاظ تفسیری به اسباب نزول ضمنی (وضعیت جاهلیت) و فلسفه تشریح (مقابله با ظلم) توجه دارد. ایشان قصاص مرد در برابر زن را نیز مشروط به پرداخت مازاد دیه می‌داند.^۳ این امر نشان می‌دهد که تفسیر شیخ طوسی از آیات، در پرتو روایات معصومان علیهم‌السلام تکمیل و تخصیص می‌یابد.

دو. تفسیر مجمع البیان (علامه طبرسی)

امین الاسلام طبرسی افزون بر شروط مورد اشاره در آیه، به قید «مسلمان بودن» مقتول نیز اشاره می‌کند^۴ که از آیات دیگر مانند: «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا»^۵ و روایات استفاده می‌شود. این امر نشان‌دهنده استفاده ایشان از تفسیر قرآن به قرآن و بهره‌گیری از سنت در تفسیر اطلاق آیه است. علاوه بر این طبرسی به یکسان بودن سلامت عضو اشاره می‌کند که یک بحث دقیق تفسیری - فقهی است.^۶ در نهایت رویکرد ایشان به لحاظ تفسیری، تلاش جهت جمع بین آیات و استفاده از سنت برای تبیین قیود آیه است.

سه. تفسیر المیزان (علامه طباطبایی)

علامه طباطبایی با نگاهی تاریخی - اجتماعی، این بخش از آیه را در راستای الغای تبعیضات ظالمانه رایج در عصر نزول و برقراری عدالت نسبی در آن مقطع می‌داند و تأکید می‌کند که اسلام، قصاص را اثبات کرد؛ اما با لغو تعیین اعدام قاتل، ولی دم را میان عفو و گرفتن دیه مخیر و به

۱. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۰۲.

۲. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۵۱ - ۱۵۰.

۳. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۴۵.

۴. طبرسی، مجمع البیان، ج ۲، ص ۲۳۵.

۵. نساء/۱۴۱.

۶. طبرسی، مجمع البیان، ج ۳، ص ۳۴۴.

رعایت معادله میان قاتل و مقتول توجه کرده است. بنابراین اجرای قانون قصاص در دین اسلام همیشه مسیری اعتدالی داشته است و مسلمانان هرگز مجبور به انتخاب قصاص یا عفو، نشده و اختیار از آنها سلب نگردیده است.^۱ بر این اساس علامه طباطبایی به لحاظ تفسیری به سیاق تاریخی و اجتماعی نزول آیه و حکمت تشریح در آن بستر و نیز تفسیر قرآن به قرآن برای فهم جایگاه عفو و دیه توجه داشته است؛ اما به طور کلی مفسران شیعه در عین پذیرش اصل مماثله در آیه، با استناد به آیات دیگر، روایات معصومان علیهم السلام و اصول عقلی، قیود و شروطی را برای آن در نظر گرفته‌اند که رویکرد غالب، جمع بین ادله و تفسیر آیه در چارچوب کلی نظام حقوقی و اخلاقی اسلام است.

۳. جایگاه و تفسیر «عفو و دیه» در نظام قصاص از منظر مفسران شیعه

آیه ۱۷۸ سوره بقره پس از بیان حکم اولیه قصاص، بلافاصله راهکارهای جایگزین عفو و دیه را مطرح می‌سازد: «فَمَنْ عَفِيَ لَهُ مِنْ أُخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدِّءْ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكَم وَرَحْمَةٌ». این بخش از آیه، کانون توجه مفسران شیعه برای تبیین نقش رحمت الهی، اخلاق و مصالح اجتماعی در کنار اجرای عدالت کیفری بوده است.

یک. تفسیر مفردات کلیدی آیه و نقش آنها در تعیین معنا

«مَنْ»: اغلب مفسران شیعه «مَنْ» موصوله را به قاتل باز می‌گردانند،^۲ این برداشت زمینه را برای تبیین وظایف قاتل پس از عفو (پرداخت دیه با احسان) فراهم می‌کند و نشان‌دهنده امکان بازگشت او به جامعه است.

«عَفِيَ لَهُ»: دلالت بر تحقق عفو از سوی صاحب حق (اولیای دم) دارد. این عفو می‌تواند شامل اسقاط کامل قصاص یا تبدیل آن به دیه باشد. علامه طباطبایی «عفو» را در اینجا اعم از عفو کامل و رایگان یا عفو از قصاص در مقابل گرفتن دیه می‌داند.^۳ ایشان بر جنبه اختیاری بودن عفو از سوی ولی دم تأکید می‌کند. صاحب تفسیر نمونه نیز «عفو» را شامل هر دو صورت (گذشت کامل یا تبدیل به دیه) دانسته و آن را نشانه‌ای از انعطاف‌پذیری در شریعت اسلام می‌داند.^۴

«مِنْ أُخِيهِ»: برای اشاره به ولی دم مقتول، نکته‌ای بسیار لطیف و پرمعناست که مفسران شیعه بر آن

۱. طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۶۶۱.

۲. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۰۲.

۳. طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۶۶۱.

۴. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۶۸۲.

تأکید ویژه‌ای دارند. عموم مفسران شیعه مانند: علامه طباطبایی،^۱ شیخ طوسی،^۲ علامه طبرسی^۳ معتقدند این تعبیر، با وجود وقوع جنایتی سنگین، رابطه ایمانی و اخوت دینی میان قاتل و اولیای دم را یادآوری می‌کند و هدف آن، تحریک عواطف انسانی و تشویق به گذشت و جلوگیری از کینه‌توزی‌های پایدار است. بنابراین از منظر قرآن، حتی در چنین شرایط سختی، نباید پیوندهای ایمانی گسسته شود. «شئاً»: نکره بودن «شئاً» دلالت بر این دارد که هر مقدار از حق قصاص که بخشیده شود، مشمول این حکم است؛ می‌تواند تمام حق قصاص باشد (عفو کامل) یا تبدیل آن به دیه (بخشی از حق بخشیده شده و دیه مطالبه می‌شود). چنان‌که در تفسیر *التبیین* آمده است که «شئاً» می‌تواند اشاره به تبدیل قصاص به دیه باشد و ولی دم پس از عفو از قصاص، حق دریافت دیه را دارد.^۴

دو. تکالیف متقابل پس از عفو

«فَاتِّبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ» (پس پیگیری کردن [از سوی ولی دم] باید به شیوه‌ای پسندیده باشد)؛ این بخش، وظیفه ولی دم را پس از رضایت به دیه مشخص می‌کند. براین اساس عموم مفسران معتقدند مطالبه دیه نباید با خشونت، سخت‌گیری بیش از حد، یا فشار نامتعارف همراه باشد؛ بلکه باید با رعایت انصاف، مروت و شرایط پرداخت‌کننده صورت گیرد. این تأکید بر «معروف» (پسندیده بودن) نشان‌دهنده اهمیت حفظ کرامت انسانی حتی در مقام مطالبه حق است. علامه طباطبایی نیز در *المیزان* تأکید می‌کند ولی دم نباید در گرفتن خون‌بها زیاده‌روی کند و لازم است مبلغ عادلانه و با اقساط متناسب با توان قاتل را در نظر بگیرد.^۵

«وَأَدَاءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ» (و پرداخت کردن [از سوی قاتل] باید با نیکویی باشد)؛ این بخش، وظیفه قاتل را پس از عفو و تعیین دیه مشخص می‌کند. بر اساس دیدگاه عموم مفسران، قاتل مکلف است دیه را با خوشرویی، بدون تأخیر بی‌مورد و با بهترین کیفیت ممکن پرداخت کند. او نباید در پرداخت کوتاهی کرده یا ولی دم را آزار دهد. «احسان» در پرداخت، فراتر از صرف ادای دین است و جنبه اخلاقی و قدرشناسی از عفو را نیز دربرمی‌گیرد.^۶

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۶۶۳.

۲. طوسی، *التبیین*، ج ۲، ص ۱۰۲.

۳. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۱، ص ۴۸۰.

۴. طوسی، *التبیین*، ج ۲، ص ۱۰۱.

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۶۵۶.

۶. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۶۵۶.

سه. فلسفه تشریح عفو و دیه

عبارت «ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ» به صراحت حکمت این جایگزینی را تخفیف و رحمت از جانب پروردگار بیان می‌کند. عموم مفسران از جمله: علامه طباطبایی،^۱ شیخ طوسی^۲ و علامه طبرسی^۳ معتقدند این حکم، تخفیفی نسبت به احکام سختگیرانه‌تر شرائع پیشین؛ مانند: تأکید صرف بر قصاص در برخی روایات مربوط به یهود یا رویه‌های ظالمانه عصر جاهلیت - که گاه منجر به انتقام جویی‌های گسترده می‌شد - محسوب می‌شود. همچنین تخفیفی برای قاتل است که از مرگ نجات پیدا کند و تخفیفی برای جامعه است که از تنش‌ها و کینه‌های احتمالی کاسته شود. در واقع این حکم، تجلی رحمت واسعه الهی است و نشان می‌دهد که حتی در مقام مجازات نیز راهی برای بخشش، جبران و بازسازی روابط انسانی قرار داده است. رحمت هم شامل حال قاتل می‌شود که فرصت زندگی و توبه می‌یابد، هم شامل اولیای دم که با عفو به اجر معنوی برسند و از فشار روانی انتقام رها گردند و هم شامل جامعه که از گسترش خشونت مصون بماند. در این زمینه علامه طباطبایی نیز اشاره می‌کند که اسلام با قرار دادن گزینه عفو و دیه، راهی میانه و عادلانه میان افراط (اصرار بر قصاص بدون جایگزین) و تفریط (اصرار بر دیه و عفو بدون قصاص) ارائه داده است.^۴

چهار. هشدار نسبت به تجاوز پس از عفو

بخش «فَمَنْ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ» ضمانت اجرایی برای حفظ توافق عفو و دیه است. بر اساس دیدگاه مفسران، هرگونه تجاوز پس از برقراری صلح و عفو (چه از جانب ولی دم که پس از گرفتن دیه، قاتل را بکشد و چه از جانب قاتل که در پرداخت دیه تعلل ورزد یا پس از عفو مجدداً مرتکب جرم شود) با عذاب دردناک الهی مواجه خواهد شد. این امر نشان‌دهنده اهمیت پایبندی به عهد و پیمان در نظام حقوقی و اخلاقی اسلام است.^۵

بنابراین مفسران شیعه، با تکیه بر ظواهر آیه، روایات اهل بیت علیهم‌السلام و اصول عقلی و اخلاقی، بخش مربوط به عفو و دیه را جلوه‌ای از توازن میان عدالت کیفری و رحمت الهی در اسلام می‌دانند و بر نکات زیر تأکید دارند:

۱. همان، ص ۶۶۱.

۲. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۰۳.

۳. طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۸۰.

۴. طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۶۶۱.

۵. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۰۲.

۱. اختیاری بودن عفو و دیه برای ولی دم: حق قصاص در ابتدا برای ولی دم ثابت است؛ اما او مخیر است که از این حق خود به نفع دیه یا عفو کامل صرف نظر کند.^۱
۲. نقش اخلاق و برادری ایمانی: تعبیر «مِنْ أَخِيهِ» و تأکید بر «اتِّبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ» و «اداء باحسان» نشان دهنده تلاش قرآن برای حفظ و ترمیم روابط انسانی حتی پس از وقوع جنایت است.^۲
۳. حکمت الهی در تشریح: این حکم به عنوان تخفیف و رحمتی از جانب خداوند برای همه طرف‌های درگیر و کل جامعه تلقی می‌شود.^۳
۴. ضمانت اجرای الهی: هشدار نسبت به تجاوز پس از عفو، نشان دهنده جدیت اسلام در پایبندی به توافقات و جلوگیری از نقض عهد است.^۴
۵. تأثیر روایات اهل بیت علیهم‌السلام: هرچند این بخش از آیه به خودی خود روشن است؛ اما روایات ائمه علیهم‌السلام در تبیین جزئیات، مصادیق اعتداء، و تشویق به عفو، نقش مهمی در عمق بخشیدن به فهم مفسران شیعه از این آیات داشته‌اند.^۵

۴. حیات بخشی قصاص از دیدگاه مفسران شیعه

آیه ۱۷۹ سوره بقره: «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» یکی از موجزترین و در عین حال پرمعناترین آیات قرآن کریم در بیان فلسفه تشریح قصاص است. مفسران شیعه با تأمل در این آیه، ابعاد مختلف حیات بخشی قصاص را تبیین کرده‌اند.^۶

یک. بلاغت و ایجاز آیه

مفسران شیعه، همانند سایر مفسران، به بلاغت بی نظیر این آیه اشاره کرده‌اند. عبارت «فِي الْقِصَاصِ

۱. همان، ص ۱۰۳.

۲. همان، ص ۱۰۲-۱۰۱.

۳. همان، ص ۱۰۳.

۴. همان، ص ۱۰۳-۱۰۲.

۵. الصّادق علیه‌السلام - عن الحلبي عن أبي عبد الله قال: سألتُهُ عن قول الله عزَّ وجلَّ فَمَنْ اعْتَدَى بِعَدَدِ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابُ أَلِيمٍ. فَقَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يَقْبَلُ الدِّيَةَ أَوْ يَعْفُو أَوْ يُصَالِحُ ثُمَّ يَعْتَدِي فَيَقْتُلُ فَلَهُ عَذَابُ أَلِيمٍ كَمَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فَلَهُ عَذَابُ أَلِيمٍ؛ حلبی گوید از امام صادق تفسیر آیه فَمَنْ اعْتَدَى بِعَدَدِ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابُ أَلِيمٍ را پرسیدم. حضرت فرمود: «او مردی است که دیه را می‌پذیرد یا گذشت می‌کند یا مصالحه می‌نماید و سپس از حد خود تجاوز کرده و او را به قتل می‌رساند. خداوند عزَّ وجلَّ فرمود: فَلَهُ عَذَابُ أَلِيمٍ.

(کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۳۵۸؛ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۹، ص ۱۲۱)

۶. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۰۵.

حَیَاةً» (در قصاص، زندگی است) با وجود تناقض ظاهری (کشتن در برابر کشتن چگونه موجب زندگی می‌شود؟) حقیقتی عمیق را در کوتاه‌ترین و رساترین شکل بیان می‌کند. علامه طباطبایی با اشاره به ایجاز و در عین حال جامعیت این آیه، آن را از جوامع الکلم قرآن می‌داند که حقیقتی اجتماعی و حیاتی را در عبارتی کوتاه بیان کرده است.^۱

دو. مفهوم «حَیَاةً» در قصاص

مفسران شیعه وجوه مختلفی را برای «حیات» موجود در قصاص بر شمرده‌اند:

۱. بازدارندگی و پیشگیری از قتل (حیات بالقوه): بدین معنا که علم به اینکه ارتکاب قتل عمد منجر به قصاص و از دست دادن جان قاتل خواهد شد، افراد را از دست زدن به چنین جنایتی باز می‌دارد. در نتیجه، جان‌های بسیاری که ممکن بود در آینده گرفته شوند، حفظ می‌شود؛ چنان‌که در تفسیر نمونه آمده است هدف از قصاص، انتقام‌جویی نیست؛ بلکه حفظ حیات جامعه از طریق ایجاد یک عامل بازدارنده قوی است. اگر حکم قصاص نباشد، افراد شرور به راحتی دست به قتل می‌زنند و امنیت جامعه مختل می‌شود.^۲

شیخ طوسی نیز در تفسیر التبیان اشاره می‌کند که قصاص سبب می‌شود کسی جرئت ارتکاب قتل پیدا نکند و زندگی برای مردم فراهم شود.^۳

۲. جلوگیری از انتقام‌جویی‌های کور و زنجیره‌ای (حیات اجتماعی): در جوامعی که قانون قصاص به درستی اجرا نشود، یک قتل می‌تواند منجر به قتل‌های متعدد، جنگ‌های قبیله‌ای و ناامنی گسترده شود. اجرای قانونمند قصاص، این چرخه معیوب را قطع می‌کند و جلوی خونریزی‌های بیشتر را می‌گیرد، در نتیجه به حیات و ثبات اجتماعی کمک می‌کند. علامه طباطبایی در المیزان به این جنبه اشاره دارد و معتقد است قصاص، برخلاف انتقام‌جویی‌های شخصی و قبیله‌ای که حد و مرزی نمی‌شناسد، عدالت را برقرار کرده و از گسترش دشمنی‌ها جلوگیری می‌کند.^۴

۳. تأمین امنیت روانی و اجتماعی: وجود قانون قصاص و اجرای عادلانه آن، به افراد جامعه احساس امنیت می‌بخشد؛ چرا که مردم می‌دانند خونشان هدر نخواهد رفت و قانون از حقوق آنها دفاع می‌کند.

۱. طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۶۵۷.

۲. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۶۸۷.

۳. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۰۵.

۴. طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۶۶۰.

تفسیر مجمع البیان به این نکته اشاره می‌کند که وقتی مردم بدانند قاتل قصاص می‌شود، با آرامش و امنیت بیشتری زندگی می‌کنند و این خود نوعی حیات است.^۱

سه. خاص بودن مخاطب آیه

خطاب قرار دادن «اولی الالباب» (صاحبان مغز و اندیشه عمیق) در این آیه، از مواردی است که مفسران شیعه به آن توجه کرده‌اند.^۲ این خطاب نشان می‌دهد که درک فلسفه حیات بخش قصاص، نیازمند تعقل، دوراندیشی و فرارفتن از نگاه سطحی و احساسی است. کسانی که تنها ظاهر قضیه (گرفتن جان در برابر جان) را می‌بینند، ممکن است آن را خشن بیندارند؛ اما خردمندان پیامدهای مثبت و حیاتی آن را برای کل جامعه درک می‌کنند. این عبارت، از یک سو دعوتی است از همه انسان‌ها (به‌ویژه اندیشمندان) برای تفکر در مورد حکمت احکام الهی و عدم قضاوت عجولانه و از سوی دیگر اشاره‌ای است به مسئولیت بیشتر خردمندان و نخبگان جامعه در تبیین و دفاع از احکام الهی و برقراری عدالت. علامه طباطبایی نیز در المیزان تأکید می‌کند که تنها «اولی الالباب» هستند که از پوسته ظاهری عبور کرده و به مغز و حقیقت حکم دست می‌یابند و می‌فهمند که چگونه چیزی که در ظاهر مرگ است، می‌تواند منشأ حیات باشد.^۳

چهار. غایت و نتیجه آیه وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

عبارت «لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» هدف نهایی تشریح قصاص و درک حکمت آن را بیان می‌کند:

۱. تقوا از ارتکاب قتل: اولین و مستقیم‌ترین معنای تقوا در اینجا، پرهیز از ارتکاب قتل است؛ زیرا با درک حیات بخشی قصاص و عواقب قتل، انسان به سمت تقوای عملی در این زمینه سوق داده می‌شود.^۴

۲. تقوا در اجرای حکم: تقوا می‌تواند به نحوه اجرای حکم قصاص؛ یعنی اجرای عادلانه، بدون افراط و تفریط و با رعایت تمام جوانب شرعی اشاره داشته باشد.^۵

۳. تقوای عمومی و اطاعت از اوامر الهی: در معنایی وسیع‌تر، درک حکمت احکام الهی (مانند

۱. طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۹۱.

۲. همان، ص ۴۹۱.

۳. طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۶۵۷.

۴. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۱۰۷.

۵. طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۹۲.

قصاص) و مشاهده آثار مثبت آن در جامعه، انسان را به سمت تقوای عمومی و تسلیم در برابر همه دستورات خداوند رهنمون می‌شود.^۱

لازم به ذکر است مفسران شیعه، این آیه را در ادامه و تکمیل آیه پیشین (که به عفو و دیه اشاره داشت) می‌دانند و معتقدند قرآن کریم با وجود تشویق به عفو، بلافاصله بر فلسفه وجودی و حیات بخشی اصل قصاص تأکید می‌کند تا تصور نشود که حکم قصاص کم‌اهمیت یا قابل چشم‌پوشی همیشگی است. این امر حاکی از توازن میان رحمت و عدالت در نظام تشریح اسلامی است.^۲

نتیجه‌گیری تحلیلی از دیدگاه مفسران شیعه در این بخش:

۱. قصاص، در درجه اول، یک عامل بازدارنده قوی و مؤثر برای حفظ جان انسان‌ها و پیشگیری از وقوع جرم است.

۲. اجرای قصاص به قطع چرخه انتقام‌جویی‌های کور و برقراری ثبات و امنیت اجتماعی کمک می‌کند.

۳. درک این حقیقت که چگونه حکمی ظاهراً مبتنی بر مرگ می‌تواند منشأ حیات باشد، نیازمند تعقل و خردورزی (اولی الالباب) است.

۴. هدف نهایی از تشریح قصاص و درک حکمت آن، سوق دادن جامعه به سوی تقوا، هم در پرهیز از قتل و هم در اجرای عادلانه احکام و در نهایت، تقوای عمومی است.

۵. این آیه، در کنار آیه پیشین، نشان‌دهنده نگاه متوازن اسلام به عدالت و رحمت است.

ب) رویکرد مفسران اهل سنت در تفسیر آیات الاحکام قصاص

مفسران اهل سنت با اتکا به منابع و مبانی تفسیری خود، به تبیین و تحلیل آیات قصاص، به ویژه آیات ۱۷۸ و ۱۷۹ سوره بقره و آیه ۴۵ سوره مائده، پرداخته‌اند. در این بخش، دیدگاه‌های ایشان حول محورهای کلیدی تفسیری و با تأکید بر ریشه‌های استدلالی آنها مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱. مسئله نسخ و رابطه آیه ۱۷۸ بقره با آیه ۴۵ مائده در تفاسیر اهل سنت

در میان اهل سنت نیز در خصوص رابطه این دو آیه و احتمال نسخ، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد:

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۶۶۱.

۲. طوسی، *التبیین*، ج ۲، ص ۱۰۱.

یک. دیدگاه قائلان به نسخ

برخی مفسران، همانند آنچه را که قرطبی از ابن عباس (در یکی از اقوال) و اهل عراق نقل می‌کند، آیه ۱۷۸ سوره بقره را نسخ آیه ۴۵ سوره مائده (که حکم تورات را بیان می‌کند) دانسته‌اند. این دیدگاه، آیه بقره را تشریح جدید و جایگزین برای جامعه اسلامی تلقی می‌کند. این دیدگاه معمولاً بر اسباب نزول یا روایاتی که دلالت بر تغییر حکم پیشین دارند، استوار است. همچنین، تقدم زمانی نزول سوره مائده بر بخش‌هایی از بقره (یا به عکس، بسته به روایت مورد استناد در مورد آیه خاص) می‌تواند در این تفسیر نقش داشته باشد. توجه به اقوال صحابه مانند ابن عباس نیز در اینجا بارز است.^۱

دو. دیدگاه قائلان به عدم نسخ و تخصیص یا تبیین

بسیاری از مفسران اهل سنت، آیه سوره بقره را نه نسخ، بلکه مخصص، مقید یا مبین حکم کلی «النفس بالنفس» در آیه مائده می‌دانند. فخر رازی به بررسی دلایل نزول این آیه می‌پردازد که یکی از آنها اصلاح احکام موجود پیش از اسلام (بیهود، نصاری، اعراب) بوده و لزوماً به معنای نسخ کامل آیه سوره مائده نیست؛ بلکه به چگونگی اجرای آن در شریعت اسلام اشاره دارد.^۲ قرطبی نیز به دیدگاهی اشاره می‌کند که آیه بقره را بیانگر حکم قتل فردی از همان نوع می‌داند و ابهام آن را توسط آیه دیگر^۳ و سنت پیامبر ﷺ قابل توضیح می‌داند. این دیدگاه به نوعی به عدم نسخ و امکان جمع اشاره دارد. در واقع این رویکرد هم بیشتر بر اصول فقهی مانند «الجمع مهمما أمکن أولى من الطرح (النسخ)» و تلاش برای یافتن هماهنگی بین آیات قرآن استوار است و هم به سنت پیامبر ﷺ به عنوان مبین و مخصص قرآن توجه دارد.^۴ به نظر می‌رسد در میان اهل سنت نیز، مباحث مربوط به نسخ یا تخصیص آیات قصاص، تحت تأثیر میزان اتکا به ظواهر الفاظ، اقوال صحابه، قواعد اصولی و نقش سنت در تبیین قرآن شکل گرفته است.

۲. دامنه «مماثل» و «تساوی» در قصاص و اختلافات ناشی از آن

تفسیر عبارت «الْحُرُّ بِالْحُرِّ...» و میزان الزام‌آور بودن این تقسیم‌بندی، یکی از چالش‌برانگیزترین مباحث تفسیری در میان اهل سنت بوده و منجر به اختلاف‌های فقهی قابل توجهی شده است.

۱. قرطبی، *الجامع الاحکام القرآن*، ج ۲، ص ۲۴۷.

۲. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۵، ص ۲۲۱.

۳. مائده / ۴۵.

۴. قرطبی، *الجامع الاحکام القرآن*، ج ۲، ص ۲۴۷.

یک. تفسیر ظاهرگرایانه و تأکید بر مساوات در همان نوع (شافعی، مالکی و حنبلی)

جمهور مفسران و فقهای اهل سنت (مالکیه، شافعیه و حنبله) این عبارت را دال بر لزوم مساوات دقیق میان قاتل و مقتول در این سه دسته می‌دانند. بر این اساس، آزاد در برابر برده و مسلمان در برابر کافر ذمی (نزد اکثرشان) قصاص نمی‌شود. محمد علی سائیس نیز به دیدگاه این سه مذهب بر مبنای «واجب دانستن مساوات» با استناد به عبارت «الانثی بالانثی» اشاره می‌کند^۱ و قرطبی به تفصیل به اقوال مختلف در این زمینه و ادله آنها، از جمله استناد به عموم آیه و احادیثی مانند «لا یقتل مسلم بکافر»^۲ (که آن را مخصص عمومات قرآنی می‌داند) می‌پردازد: این دیدگاه بر ظاهر آیه (اصل اولی بودن دلالت الفاظ)، اقوال صحابه و احادیث نبوی - که به عنوان مخصص یا مقید عمومات قرآنی عمل می‌کنند - استوار است.^۳ فخر رازی نیز در بیان استثنائات قصاص به مواردی چون عدم قصاص حر به عبد اشاره می‌کند.^۴

دو. تفسیر مبتنی بر عمومیت صدر آیه و ابطال رسوم جاهلی

ابوحنیفه و پیروانش، با تأکید بر عمومیت صدر آیه «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ» معتقدند قصاص برای هر قاتلی واجب است و عبارت «الْحُرُّ بِالْحُرِّ...» قید نیست؛ بلکه برای ابطال رسوم ظالمانه جاهلیت آمده که در آن با برتر دانستن برخی افراد، مانع از قصاص عادلانه می‌شد. لذا، از نظر آنان، آزاد در برابر برده و مسلمان در برابر کافر ذمی (با شرایطی) قصاص می‌شود. سائیس این دیدگاه را «به عقل متمایل‌تر» دانسته و به استناداتی از جمله عمل پیامبر ﷺ و علی رضی الله عنه^۵ در قصاص مسلمان به خاطر ذمی اشاره می‌کند.^۶ این دیدگاه، ضمن توجه به سنت، به روح کلی عدالت در قرآن، مصالح مرسله (حفظ جان ذمی و وفای به عهد) و استدلال عقلی (برابری انسان‌ها در حرمت خون در شرایط پیمان) اهمیت بیشتری می‌دهد و «الْحُرُّ بِالْحُرِّ...» را نه به عنوان قید تحدیدی، بلکه به عنوان مثال یا رفع یک ظلم خاص تفسیر می‌کنند. بر این اساس اختلاف عمیق میان حنفیه و جمهور اهل سنت در این مسئله، ریشه در روش‌های متفاوت تفسیر متن قرآنی دارد:

۱. سائیس، تفسیر آیات الاحکام للسايس، ج ۱، ص ۶۰.

۲. ابن شهر آشوب مازندرانی، متشابه القرآن و مختلفه، ج ۲، ص ۲۲۱.

۳. قرطبی، الجامع الاحکام القرآن، ج ۲، ص ۲۴۷.

۴. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۵، ص ۲۲۲.

۵. قال علی: إنا أعطیناهم الذی أعطیناهم لتکون دماؤهم کدمائنا، ودياتهم کدياتنا. سائیس، تفسیر آیات الاحکام، ج ۱، ص ۶۰.

۶. سائیس، تفسیر آیات الاحکام، ج ۱، ص ۶۰.

بدین معنا که آیا باید به منطوق صریح «الْحُرُّ بِالْحُرِّ...» به عنوان قید اصلی نگریست (جمهور) یا به عمومیت «الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ» و فلسفه ابطال ظلم (حنفیه)؟ نقش قیاس، استحسان و مصالح مرسله در دیدگاه حنفیه پررنگ تر به نظر می‌رسد.

۳. نقش و تفسیر «عفو و دیه» و اختیار ولی دم (فَمَنْ عَفَى لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ...)

در مورد اختیار ولی دم میان قصاص و دیه و تفسیر بخش مربوط به عفو در آیه، دیدگاه‌های متنوعی در تفاسیر اهل سنت مطرح است:

یک. اختیار ولی دم میان قصاص و دیه

فخر رازی به قول شافعی اشاره می‌کند که مجازات قتل عمد می‌تواند قصاص یا دیه باشد و این اختیار با ولی دم است، حتی اگر قاتل راضی به پرداخت دیه نباشد. این دیدگاه معمولاً به احادیثی استناد می‌کند که این تخییر را برای ولی دم قائل شده‌اند.^۱ قرطبی به این دیدگاه و تأویلات مختلف آیه «فَمَنْ عَفَى لَهُ...» اشاره می‌کند. یکی از تأویلات این است که «مَنْ» به قاتل و «عَفَى» به گذشت ولی دم از خون و گرفتن دیه اشاره دارد. این تفاسیر بر سنت نبوی (احادیث دال بر تخییر) و ظاهر برخی عبارات آیه - که امکان تبدیل قصاص به دیه را مطرح می‌کند - تأکید دارد.^۲

دو. لزوم رضایت قاتل برای دیه در قتل عمد

ابوحنیفه معتقد است مجازات اصلی قتل عمد، قصاص است و دیه تنها با رضایت قاتل قابل اخذ است. البته فخر رازی استدلال او به آیه ۱۷۸ بقره را ضعیف می‌شمارد و قرطبی نیز استدلال آنها را حدیث انس می‌داند^۳ که پیامبر ﷺ صرفاً به قصاص حکم داد و اشاره‌ای به دیه نکرد.^۴ به نظر می‌رسد مرجع اختلاف‌ها در این زمینه، به نحوه جمع بین آیات و روایات مختلف و اینکه کدام یک اصل و کدام استثنا یا دارای شرایط خاص تلقی شود، باز می‌گردد.

۱. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۵، ص ۲۲۲.

۲. قرطبی، الجامع الاحکام القرآن، ج ۲، ص ۲۵۶ - ۲۵۷.

۳. كَسَرَتِ الرَّبِيعُ بِنْتُ مَسْعُودٍ، وَهِيَ عَمَّةُ أَنَسٍ، ثَبِيَّةٌ جَارِيَةٌ مِنَ الْأَنْصَارِ، فَطَلَبَ الْقَوْمُ الْقِصَاصَ، فَأَتَوْا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، فَأَمَرَ بِالْقِصَاصِ. فَقَالَ أَنَسُ بْنُ النَّضْرِ، عَمُّ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ: لَا وَاللَّهِ، تُكْسَرُ ثَبِيَّتُهَا يَا رَسُولَ اللَّهِ! فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: يَا أَنَسُ، فِي كِتَابِ اللَّهِ الْقِصَاصُ. فَرَضَى الْقَوْمُ وَقَبِلُوا الْأَرْضَ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: إِنَّ مِنْ عِبَادِ اللَّهِ مَنْ لَوْ أَقْسَمَ لِأَبَرِّ قَسَمَةٍ. (ابن ابی جمهور، عوالی السنالی

العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، ج ۳، ص ۵۷۶)

۴. قرطبی، الجامع الاحکام القرآن، ج ۲، ص ۲۵۳.

۴. مفهوم «حیاء» در قصاص

مفسران اهل سنت نیز بر اهمیت عبارت «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاءٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ» در بیان فلسفه قصاص تأکید دارند. از جمله قرطبی بیان می‌کند که به واسطه اجرای قصاص، کسی که قصد کشتن دیگری را دارد، از ترس قصاص از کشتن خودداری می‌کند و این موجب حفظ حیات جامعه می‌شود.^۱ فخر رازی نیز به وجوه مختلفی که قصاص موجب حیات می‌شود، مانند: جلوگیری از انتقام جویی‌های کور و حفظ نظم اجتماعی، اشاره می‌کند.^۲ این تفاسیر بر معنای لغوی و عقلی «حیات» در این آیه و فلسفه تشریح احکام جزایی برای حفظ مصالح عمومی جامعه اشاره دارند.

ج) مبانی و منابع اختصاصی مؤثر شیعه در تفسیر آیات قصاص

تحلیل دیدگاه‌های مفسران شیعه در خصوص آیات الاحکام قصاص، نشان‌دهنده تأثیرپذیری عمیق ایشان از مجموعه‌ای از مبانی معرفت‌شناختی و منابع استنباطی است که برخی از آنها وجه تمایز رویکرد تفسیری شیعه محسوب می‌شود. درک این مبانی و منابع، کلید فهم چرایی شکل‌گیری دیدگاه‌های خاص تفسیری - فقهی شیعه در این حوزه است.

۱. حجیت سنت معصومان (ائم اهل بیت علیهم‌السلام)

الف) تبیین و تفسیر قرآن: از دیدگاه شیعه، ائمه اطهار علیهم‌السلام، به‌عنوان راسخان در علم و عدل قرآن، شأنی ویژه در تبیین و تفسیر آیات الهی، از جمله آیات الاحکام، دارند و اقوال، افعال و تقریرات ایشان به‌عنوان منبعی معتبر و حجت در کنار قرآن و سنت نبوی قرار می‌گیرد.

ب) تخصیص و تقیید عمومات و اطلاقات قرآنی: در بسیاری از موارد، مفسران شیعه با استناد به روایات رسیده از ائمه علیهم‌السلام، عمومات یا اطلاقات آیات قصاص را تخصیص یا تقیید می‌زنند. به‌عنوان مثال در مسئله قصاص مرد در برابر زن، مشهور فقها و مفسران شیعه با استناد به روایات خاص، آن را مشروط به پرداخت تفاضل دیه می‌دانند، در حالی که ظاهر اولیه آیه ممکن است چنین تفصیلی را نرساند.^۳ در تعیین مصادیق و شرایط «مماثلة» نیز، روایات ائمه علیهم‌السلام نقش تعیین‌کننده‌ای در

۱. قرطبی، *الجامع الاحکام القرآن*، ج ۲، ص ۲۵۷ - ۲۵۶.

۲. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۵، ص ۲۲۹.

۳. محمد بن یعقوب، عن محمد بن یحیی، عن أحمد بن محمد، وعن علی ابن ابراهیم، عن ابيه جميعا، عن ابن محبوب، عن عبدالله بن سنان، قال: سمعت أبا عبدالله عليه السلام يقول: في رجل قتل امرأته متعمدا، قال: إن شاء أهلها أن يقتلوه قتلوه، ويؤدوا إلى أهله نصف الدية، وإن شأوا أخذوا نصف الدية خمسة آلاف درهم. (حر عاملی، *وسائل الشیعة*، ج ۲۹، ص ۸۰، ح ۳۵۲۰۰).

شکل دهی به نظر نهایی مفسران شیعه ایفا کرده‌اند. علاوه بر این در بحث نسخ برخی آیات یا احکام پیشین، تفسیر روایی مانند آنچه در تفسیر قمی از امام علی علیه السلام در مورد رابطه آیه بقره و مائده نقل شد،^۱ می‌تواند دیدگاه مفسر را جهت دهد.

ج) بیان جزئیات و مصادیق احکام: روایات اهل بیت علیهم السلام بسیاری از جزئیات مربوط به نحوه اجرای قصاص، شرایط عفو، میزان دیات و مسائل پیرامونی آن را که در قرآن به اجمال آمده، تبیین کرده‌اند.^۲

۲. جایگاه عقل در فهم و استنباط

در اصول فقه شیعه، عقل قطعی در کنار کتاب، سنت و اجماع، به عنوان یکی از منابع مستقل برای استنباط احکام شناخته می‌شود. هرچند در حوزه تعبدیات محض، کاربرد عقل محدودتر است؛ اما در فهم فلسفه احکام، تشخیص مصالح و مفاسد (در چارچوب شرع) و درک حسن و قبح ذاتی برخی امور، عقل نقش مهمی دارد. علاوه بر این مفسران شیعه، مانند علامه طباطبایی، در تبیین آیه «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ»، از استدلال‌های عقلی برای نشان دادن حیات‌بخشی قصاص و آثار مثبت اجتماعی آن (بازدارندگی، جلوگیری از هرج و مرج) بهره می‌برند.^۳

۳. رویکرد تفسیر قرآن به قرآن

هرچند این روش مختص شیعه نیست؛ اما مفسران برجسته‌ای چون علامه طباطبایی در *المیزان* به طور نظام‌مند از این روش بهره گرفته‌اند. در تفسیر آیات قصاص نیز، ایشان با کنار هم قرار دادن آیات مرتبط مانند: آیات سوره بقره و مائده، و توجه به سیاق و ارتباط معنایی میان آنها، به فهمی جامع‌تر از حکم قصاص و ابعاد مختلف آن دست می‌یابند.

۴. احتراز از قیاس در احکام جزایی

یکی از وجوه تمایز مهم اصول فقه شیعه با بسیاری از مذاهب اهل سنت، عدم حجیت قیاس ظنی

۱. امیرالمؤمنین علیه السلام: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى بَعَثَ رَسُولَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالرَّأْفَةِ وَالرَّحْمَةِ فَكَانَ مِنْ رَأْفَتِهِ وَرَحْمَتِهِ أَنَّهُ لَمْ يَنْقُلْ قَوْمَهُ فِي أَوَّلِ نُبُوتِهِ عَنْ عَادَتِهِمْ حَتَّى اسْتَحْكَمَ الْإِسْلَامُ فِي قُلُوبِهِمْ وَحَلَّتِ الشَّرِيعَةُ فِي صُدُورِهِمْ وَمِنْ ذَلِكَ مَا كَانَ مُثْبِتاً فِي التَّوْرَةِ مِنَ الْفَرَائِضِ فِي الْقِصَاصِ وَهُوَ قَوْلُهُ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ إِلَى آخِرِ آيَةِ فَكَانَ الذَّكَرُ وَالْأُنْثَى وَالْحُرُّ وَالْعَبْدُ شِرْعاً سَوَاءً فَسَخَّ اللَّهُ تَعَالَى مَا فِي التَّوْرَةِ بِقَوْلِهِ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَاسْخَتْ هَذِهِ آيَةٌ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ».

۲. یونس بن محمد بن سنان عن العلاء بن الفضیل عن ابی عبد الله علیه السلام قال: العمد الذی یضرب بالسلاح أو العصا ولا یقلع عنه حتی یقتل، والخطأ الذی لا یتعمده.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۶۶۱.

به عنوان منبع استنباط احکام شرعی است.^۱ این امر به ویژه در حوزه احکام جزایی مانند: حدود، قصاص و دیات که با جان، آبرو و مال افراد سروکار دارد، حائز اهمیت بیشتری است؛ چراکه مفسران و فقهای شیعه معتقدند احکام جزایی باید مستقیماً از نصوص شرعی (قرآن و سنت قطعی) یا ادله عقلی قطعی اخذ شوند و نمی توان با تمسک به مشابهت های ظنی، حکمی را به مورد دیگر سرایت داد.^۲ این رویکرد، منجر به احتیاط بیشتر در توسعه دامنه قصاص به موارد غیرمنصوص می شود.

۵. توجه به اجماع (به عنوان کاشف از قول معصوم)

اجماع در فقه شیعه، به خودی خود و به عنوان رأی اکثریت، حجت نیست؛ بلکه تنها در صورتی اعتبار دارد که به نحوی کاشف از رأی و نظر معصوم علیه السلام باشد؛ مانند: اجماع دخولی، لطفی یا حدسی. بر این اساس در تفسیر و استنباط احکام قصاص، اگر اجماعی در میان فقهای شیعه بر یک حکم شکل گرفته باشد که بتواند کاشف از سنت معصوم باشد، مفسران به آن توجه می کنند.

د) مبانی و منابع اختصاصی مؤثر اهل سنت در تفسیر آیات قصاص

مبانی و منابع مؤثر در آراء اهل سنت به شرح ذیل است:

۱. سنت نبوی: قول، فعل و تقریر پیامبر صلی الله علیه و آله؛ به عنوان اولین و مهم ترین مفسر قرآن؛
۲. اقوال و فتاوی صحابه و تابعین به عنوان نزدیک ترین افراد به عصر نزول؛
۳. استفاده از قیاس (به ویژه در مذاهبی چون حنفی و شافعی) برای تعمیم حکم به موارد مشابه؛
۴. توجه به مصالح مرسله و استحسان (به ویژه نزد مالکیه و حنفیه) برای تطبیق احکام با نیازهای جامعه و تحقق عدالت؛
۵. توجه به ظاهر الفاظ قرآن به عنوان اصل اولیه در استنباط.

ه) مقایسه تطبیقی رویکردهای تفسیری شیعه و اهل سنت در آیات الاحکام قصاص

در بخش های پیشین، به تفصیل دیدگاه های مفسران برجسته فریقین پیرامون مسائل کلیدی در تفسیر آیات الاحکام قصاص و مبانی استدلالی ایشان مورد بررسی قرار گرفت. این بخش، با

۱. مظفر، *أصول الفقه*، ج ۲، ص ۱۶۲.

۲. قرطبی: ظاهر آیه بر این دلالت دارد که مرد در برابر مرد و زن در برابر زن قصاص می شود. (قرطبی، *الجامع الاحکام القرآن*،

رویکردی تطبیقی، به مقایسه مستقیم این دیدگاه‌ها، شناسایی وجوه اشتراک و افتراق و تحلیل ریشه‌های این تفاوت‌ها و شباهت‌ها در مبانی و روش‌های تفسیری دو مذهب خواهد پرداخت:

۱. مقایسه در مسئله نسخ و رابطه آیه ۱۷۸ بقره با آیه ۴۵ مائده

وجه اشتراک: هر دو مذهب به بحث نسخ یا عدم نسخ این آیات توجه کرده‌اند.

وجه افتراق و تحلیل: در حالی که در میان مفسران شیعه، دیدگاه عدم نسخ و امکان جمع مانند: شیخ طوسی و علامه طباطبایی با تکیه بر تفسیر قرآن به قرآن و اصول فقهی، غالب‌تر به نظر می‌رسد و دیدگاه نسخ (مانند قمی) بیشتر متکی بر روایات خاص از ائمه علیهم‌السلام است. در میان اهل سنت نیز هر دو دیدگاه (نسخ و عدم نسخ / تخصیص) با استنادات متفاوت (اقوال صحابه، قواعد اصولی، سنت نبوی) طرفدارانی دارد.

تحلیل ریشه اختلاف: تفاوت در میزان حجیت و نحوه تفسیر روایات خاص (روایات ائمه برای شیعه و اقوال صحابه یا روایات نبوی برای اهل سنت) و همچنین تفاوت در اولویت‌دهی به «جمع دلالی» در برابر «پذیرش نسخ» می‌تواند از دلایل این تفاوت در گرایش غالب باشد.

۲. تبیین مفهوم و حدود «مماثله» و «تساوی» در قصاص (الْحَرْ بِالْحَرْ...)

وجه اشتراک: هر دو مذهب اصل «مماثله» مذکور در آیه را به عنوان یک قاعده اولیه می‌پذیرند و آن را پاسخی به رویه‌های ظالمانه جاهلیت می‌دانند.

وجه افتراق و تحلیل: قصاص آزاد در برابر برده و مسلمان در برابر کافر ذمی یکی از نقاط اصلی افتراق است. مفسران شیعه عموماً با استناد به روایات اهل بیت علیهم‌السلام و تفسیر آیه در پرتو آن روایات، شرایط خاصی را برای قصاص در این موارد قائل هستند یا آن را منتفی می‌دانند (مثلاً عدم قصاص مسلمان در برابر کافر مطلقاً، یا قصاص حر در برابر عبد با شرایطی). مبنای اصلی آنها، سنت معصومان علیهم‌السلام به عنوان مفسر و مخصص قرآن است. اهل سنت نیز در این زمینه اختلاف داخلی قابل توجهی دارند. جمهور (مالکی، شافعی و حنبلی) با تکیه بر ظاهر آیه و احادیث نبوی (مانند: «لَا يُقْتَلُ مُسْلِمٌ بِكَافِرٍ»)^۱ قصاص را در این موارد منتفی می‌دانند؛ اما ابوحنفیه، با تأکید بر عمومیت صدر آیه، روح عدالت و مصالح مرسله، قصاص را در این موارد (با شرایطی) جایز می‌داند.^۲

۱. ابن شهر آشوب مازندرانی، *متشابه القرآن و مختلفه*، ج ۲، ص ۲۲۱.

۲. سائیس، *تفسیر آیات الاحکام*، ج ۱، ص ۶۰.

در رابطه با قصاص مرد در برابر زن نیز مشهور فقهای شیعه مانند شیخ طوسی، با استناد به روایات اهل بیت (علیهم السلام)، قصاص مرد در برابر زن را به شرط پرداخت تفاضل دیه از سوی اولیای دم زن، جایز می‌دانند؛ اما جمهور اهل سنت (مانند قرطبی در مسئله نهم) معتقدند اگر مردی زن را بکشد یا زنی مردی را، قصاص بدون هیچ تغییر یا برگشتی انجام می‌شود و نیازی به پرداخت تفاضل دیه نیست.^۱ آنها در این زمینه به عموم «النفس بالنفس» و اطلاق آیه قصاص استناد می‌کنند. البته نظرات غیرمشهوری مبنی بر تفاضل دیه یا عدم جواز قصاص مرد در برابر زن نیز در میانشان وجود داشته است.

تحلیل ریشه اختلاف: نقش متفاوت سنت (اهل بیت (علیهم السلام) در مقابل سنت نبوی و اقوال صحابه)، تفاوت در منابع روایی معتبر و میزان تأثیر آنها بر تفسیر عمومات قرآنی، میزان پایبندی به ظاهر لفظ در برابر مقاصد و عمومات دیگر، و درجه به‌کارگیری ابزارهای اصولی مانند قیاس و مصالح مرسله (که نزد حنفیه پررنگ‌تر است) از دلایل اصلی تفاوت‌ها به شمار می‌رود.

۳. تفسیر «عفو و دیه» و اختیار ولی دم

وجه اشتراک: هر دو مذهب عفو و بخشش را امری پسندیده و مورد تأکید اسلام می‌دانند و آیه «فَمَنْ عَفَىٰ لَهُ...» را دال بر امکان تبدیل قصاص به دیه یا عفو کامل تلقی می‌کنند.

وجه افتراق و تحلیل: مفسران شیعه عموماً ولی دم را در انتخاب میان قصاص، دیه یا عفو مختار می‌دانند مانند علامه طباطبایی و معتقدند این دیدگاه با فلسفه رحمت و اختیار دادن به صاحب حق سازگارتر است؛^۲ اما در میان اهل سنت در این زمینه اختلاف نظر وجود دارد. مثلاً شافعی ولی دم را مختار می‌داند (حتی بدون رضایت قاتل برای دیه) و در این زمینه به احادیث نبوی استناد می‌کند؛ اما ابوحنیفه با تأکید بر اصل بودن قصاص، دیه در قتل عمد را منوط به رضایت قاتل می‌داند.^۳

تحلیل ریشه اختلاف: تفاوت در وزن دهی به روایات مختلف نبوی و چگونگی تفسیر «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقَصَاصُ» است؛ بدین معنا که این عبارت آیا دلالت بر وجوب تعیینی قصاص دارد یا وجوب تخییری بین قصاص و دیه به انتخاب ولی دم؟

۱. قرطبی، *الجامع الاحکام القرآن*، ج ۲، ص ۲۵۶.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۶۶۱.

۳. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۵، ص ۲۲۳.

۴. تفسیر «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ»

مفسران هر دو مذهب بر معنای بلاغی و عمیق این آیه در بیان فلسفه بازدارندگی قصاص و نقش آن در حفظ جان و امنیت جامعه اتفاق نظر دارند که این امر نشان‌دهنده درک مشترک از یکی از مقاصد اصلی شریعت در این حکم است. این اشتراک نظر ناشی از وضوح پیام آیه و هم‌سویی آن با عقل سلیم و مصالح اجتماعی است که سبب شده فراتر از اختلافات جزئی در مبانی تفسیری، مورد پذیرش عمومی قرار گیرد.

۵. مسائل تفسیری - فقهی خاص

قصاص جماعت در برابر واحد

مشهور فقهای شیعه (مستند به اجماع منقول، قاعده لاضرر و روایات خاص اهل بیت علیهم‌السلام) همه شرکت‌کنندگان را مستحق قصاص می‌دانند. اکثر فقهای اهل سنت نیز (مستند به عمل خلفا مانند: عمر و حضرت علی علیه‌السلام)، حدیث نبوی و قاعده استحسان / مصلحت) قائل به جواز قصاص جماعت هستند. هرچند نظر مخالفی^۱ مانند احمد بن حنبل (با استناد به ظاهر آیه مائده و شرط برابری) نیز وجود دارد. بر این اساس در این مسئله، با وجود مبانی استدلالی تا حدی متفاوت (روایات اهل بیت برای شیعه، عمل خلفا و استحسان برای اهل سنت)، نتیجه مشابهی حاصل شده که نشان‌دهنده توجه هر دو مذهب به ضرورت حفظ نظم و جلوگیری از فرار مجرمان از مجازات با استفاده از مشارکت در جرم است.

قصاص پدر در قتل فرزند

از دیدگاه مفسران شیعه و سنی عموماً پدر به خاطر قتل فرزند قصاص نمی‌شود. اگرچه شیعیان به روایات خاص^۲ و جایگاه پدر و اهل سنت به عمل علمای سلف و عدم رد صحابه استناد می‌کنند.^۳

شهادت زنان در قتل و جراحات

مشهور فقهای شیعه با استناد به روایات خاص و احتیاط در دماء، شهادت زنان را به تنهایی یا به صورت انضمامی برای اثبات قتل عمد و قصاص کافی نمی‌دانند؛^۴ اما اغلب فقهای اهل سنت

۱. با استناد به حدیث «لا تقتل الجماعة بالواحد» (غرناطی، *القوانين الفقهية*، ص ۲۲۷).

۲. منها قول أحدهما عليهما السلام في خبر حران: لا يقاد والد بولده. ويقتل الولد إذا قتل والده عمداً (نجفی، *الجواهر*، ج ۴۲، ص ۱۶۹).

۳. قرطبی، *الجامع الاحکام القرآن*، ج ۲، ص ۲۴۹.

۴. طوسی، *الخلافة*، ج ۶، ص ۲۵۲.

شهادت زنان را در جراحات و قتل خطایی (و گاهی با شرایطی در قتل عمد به صورت انضمامی) با استناد به عمومات ادله شهادت می‌پذیرند.^۱ تفاوت در محتوای روایات مورد استناد و میزان احتیاط در پذیرش شهادت در امور خطیری چون قتل و همچنین تفسیر آیات مربوط به شهادت و گستره آن، سبب اختلاف تفسیری در این زمینه است.

قصاص فرد مست

فقه‌های شیعه از جمله شیخ طوسی با استناد به عدم تفاوت فعلیت و تنجز و قاعده «الامتناع بالاختیار لاینافی الاختیار» قائل به قصاص‌اند. اهل سنت نیز با استناد به قیاس اولویت بر سایر جرائم مانند زنا و کذب که در حال مستی نیز موجب حد می‌شود، عموماً قائل به قصاص هستند. در واقع در رابطه با قصاص فرد مست، هر دو به نتیجه واحد می‌رسند؛ اما شیعه با استدلال عقلی - اصولی دقیق‌تر و اهل سنت با تکیه بر قیاس.^۲

۶. جمع‌بندی مقایسه‌ای مبانی و منابع و روش‌های تفسیری

اگرچه مفسران شیعه و سنی در استفاده از قرآن کریم به عنوان منبع اول و سنت نبوی (با تفاوت در گستره و حجیت نقل‌کنندگان)، اشتراک دارند اما در منابع و مبانی زیر، بین آنها افتراق وجود دارد: شیعه: حجیت سنت معصومان (ائم‌ه اهل بیت ع) به عنوان مفسران اصلی قرآن پس از پیامبر ﷺ، و نقش عقل به عنوان یکی از منابع مستقل در کنار نقل. احتراز از قیاس در احکام جزایی.

اهل سنت: حجیت اقوال و افعال صحابه و تابعین، اعتبار اجماع (به ویژه اجماع صحابه)، و کاربرد گسترده قیاس، استحسان و مصالح مرسله در مذاهب مختلف. در روش‌های تفسیری، هر دو گروه در توجه به لغت، سیاق، و در مواردی اسباب نزول اشتراک و در موارد ذیل اختلاف دارند:

شیعه: تأکید بیشتر بر تفسیر قرآن به قرآن مانند: علامه طباطبایی، تفسیر روایی مبتنی بر احادیث اهل بیت علیهم‌السلام، و در برخی موارد توجه به بطون آیات.

اهل سنت: تأکید بیشتر بر تفسیر روایی مبتنی بر احادیث نبوی و اقوال صحابه و تابعین، و گرایش بیشتر به ظاهر الفاظ (به جز در مواردی که از قیاس یا استحسان استفاده می‌شود).

۱. مالک بن انس، المدونة الكبرى، ج ۴، ص ۶۴۵.

۲. طوسی، المبسوط، ج ۷، ص ۵۰.

با توجه به موارد پیش‌گفته، می‌توان گفت محوریت سنت ائمه اطهار علیهم‌السلام و نقش عقل در کنار احتراز از قیاس، موجب شده است که تفسیر شیعه از آیات قصاص در برخی موارد، مانند شرایط تساوی در قصاص (به خصوص قصاص مرد در برابر زن، یا مسلمان و کافر) و برخی جزئیات مربوط به دیات و نحوه اجرای حکم، دارای ویژگی‌ها و نتایج خاصی باشد که آن را از برخی دیدگاه‌های رایج در میان اهل سنت متمایز می‌سازد.

این رویکرد، ضمن پایبندی به متن قرآن، تلاش دارد تا با بهره‌گیری از تمامی ظرفیت‌های منابع معتبر خود، به فهمی عمیق، عادلانه و منطبق با روح شریعت دست یابد. در نهایت به نظر می‌رسد تفاوت‌های موجود در مبانی و روش‌ها، مستقیماً منجر به اختلافات مشاهده شده در مسائلی چون شرایط تساوی در قصاص، گستره نسخ، نقش دیه، و اعتبار شهادت شده است و نشان می‌دهد که بسیاری از اختلاف‌های فقهی، ریشه در لایه‌های عمیق‌تر هرمنوتیکی و معرفت‌شناختی دارد.

نتیجه

پژوهش حاضر نشان داد که اختلاف‌های فقهی - تفسیری میان مذاهب شیعه و اهل سنت در باب آیات قصاص، بیش از آنکه سطحی باشند، عمیقاً ریشه در تفاوت مبانی معرفت‌شناختی و روش‌های هرمنوتیکی آنها دارند. با وجود اشتراک نظر در کلیات، مانند درک فلسفه حیات‌بخش قصاص به‌عنوان عامل بازدارنده و حافظ امنیت اجتماعی، در مسائل کلیدی همچون شرایط تساوی (مماثله)، دامنه نسخ و اختیار ولی دم، واگرایی‌های معناداری مشاهده می‌شود. عامل اصلی این تفاوت‌ها، جایگاه و حجیت منابع استنباطی است؛ مفسران شیعه با محوریت سنت تبیینی ائمه اطهار علیهم‌السلام، نقش عقل و احتراز از قیاس، به تبیین و تخصیص عمومات قرآنی می‌پردازند. در مقابل، مفسران اهل سنت با اتکا به سنت نبوی، اقوال صحابه و کاربرد گسترده ابزارهای اصولی چون قیاس و مصالح مرسله، به نتایج متفاوتی دست می‌یابند.

در نهایت، این تحقیق روشن می‌سازد که فهم دقیق اختلاف‌های فقهی، مستلزم عبور از لایه ظاهری احکام و ورود به لایه‌های عمیق‌تر اصولی و تفسیری است. این تفاوت‌ها نه نشانه ضعف، بلکه بازتاب نظام‌های فکری منسجمی هستند که هر یک با اتکا به مبانی خود، به فهم متن مقدس پرداخته‌اند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۶۹ ق). متشابه القرآن و مختلفه. قم: بیدار.
- ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین (۱۴۰۳ ق). عوالی اللثالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة. قم: موسسه سیدالشهداء.
- ابن جزى الكلبى الغرناطى، ابوالقاسم (۱۴۲۷ ق). القوانين الفقهیه. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۹۲ ش). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. تهران: اسلامیه.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- سائیس، محمد علی (۱۹۹۸ م). تفسیر آیات الاحکام. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- الطائی، نجاح (۱۴۳۹ ق). تفسیر اهل بیت علیهم السلام. قم: دار الهدی لإحياء التراث.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸ ش). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸ ش). ترجمه تفسیر المیزان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ ق). مجمع البیان لعلوم القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ ق). المبسوط فی فقه الإمامیه. تهران: المكتبة المرتضوية.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۹ ش). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۷ ق). الخلاف. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ ش). الجامع الاحکام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ ق). تفسیر القمی. قم: دار الكتاب.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مالک بن انس (۱۹۹۴ م). المدونة الكبرى. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۱۳۵ ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مظفر، محمد رضا (۱۴۲۳ ق). أصول الفقه. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۴۰۰ ق). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- نجفی جواهری، محمد حسن (۱۳۶۲ ش). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی